

УДК 1:[322+329]:(470+571)

ЗБОРОВСЬКА Ксенія – кандидатка філософських наук, відповідальна секретарка журналу «Філософська думка», Інститут філософії імені Г.С. Сковороди Національної академії наук України, 4, вул. Трьохсвятительська, м. Київ, Україна, індекс 01001 (xenija.zborovska@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0949-3801>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.11>

Scopus-Author ID: 57194635944

Бібліографічний опис статті: Зборовська, К. (2020). Квазірелігійна основа ідеології доктрини «русский мир». *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, 41, 162–172, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.11>

КВАЗІРЕЛІГІЙНА ОСНОВА ІДЕОЛОГІЇ ДОКТРИНИ «РУССКИЙ МИР»

Анотація. Мета статті – проілюструвати, як спочатку в дискурсі Московської держави питання державності осмислювалось у релігійному контексті, що інспірувало обґрунтування містично-сакральної цінності самодержавства зокрема та доктрини «русский мир» загалом. **Методологічні засади.** Загалом робота виконана в історико-філософському методологічному ключі. Історичний метод застосовується як для опису самої структури релігійної частини ідеології «русского мира», так і для опису тих аспектів системи імперської геополітики Росії, які мають значний вплив на український культурний дискурс. По-друге, було використано аісторичний метод реконструювання, що дало змогу реінтерпретувати та реактуалізувати творчість Феофана Прокоповича, що відіграла важливу роль у становленні концепту самодержавства. Також у роботі було використано герменевтичний та лексикографічний методи. **Наукова новизна.** На думку авторки, основа проекту «русский мир» була закладена ще у XIII–XIV столітті, а каталізація ідеї про метафізичне втілення сакральної божественної волі в особі деспота відбулась за правління Петра I, в чому брав участь

українець за походженням філософ-богослов Феодан Прокопович. Підкреслено, що формула «православ'я, самодержавство, народність» є не просто міфологемою досліджуваної доктрини, а відображає її ідеологічну сутність, в якій релігійна структура є актуальною лише в політичному контексті, на підтвердження освяченості російської влади. Розгортання доктрини «русский мир» впродовж віків зумовило те, що і в наш час маніпуляції «ортодо́жіа» на користь імперської геополітики Росії активно діють як всередині неї, так і зовні, захоплюючи й українське медійне поле. **Висновки.** Звернення до квазірелігійної компоненти доктрини «русский мир» відкриває онтологічні підвалини ідеологічного виміру цієї доктрини, які легітимують каталізацію ідеї про метафізичне втілення сакральної божественної волі в особі очільника «русского мира». Розгортання цієї проблематики є важливою частиною проєкту нової української русистики, яка б провадила як наукове дослідження доктрини «русский мир», так і загалом Росії як специфічного феномена.

Ключові слова: релігійність, сакральне, самодержавство, доктрина «русский мир», ідеологія.

ZBOROVSKA Kseniia – Candidate of Sciences in Philosophy, Executive Secretary of the “Philosophical Thought” Journal, H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of National Academy of Sciences of Ukraine, 4, Triokhsviatytska str., Kyiv, Ukraine, postal code 01001 (xeniya.zborovska@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0949-3801>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.11>

Scopus-Author ID: 57194635944

To cite this article: Zborovska, K. (2020). Kvazirelihiina osnova ideolohii doktryny «russkyi myr» [Quasi-religious basis of the ideology of the “russian world” doctrine]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia «Filosofiiia» – Human Studies. Series of «Philosophy»: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 41, 162–172, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.11>

QUASI-RELIGIOUS BASIS OF THE IDEOLOGY OF THE RUSSIAN WORLD DOCTRINE

Summary. The purpose of the article is to illustrate how initially, in the Moscow state's discourse, the question of statehood was understood in a religious context, which inspired the substantiation of the mystical-sacred value of autocracy in particular and the doctrine of "Russian peace" in general. **Methodology.** In general, the work is performed in the historical and philosophical methodological key. The historical method is used to describe the very structure of the religious part of the ideology of the "Russian world" and describe those aspects of Russia's imperial geopolitics system that have a significant impact on Ukrainian cultural discourse. Secondly, the historical method of reconstruction was used, which made it possible to reinterpret and re-actualize Feofan Prokopovich, which played an essential role in forming the concept of autocracy. Hermeneutic and lexicographic methods were also used in work. **Scientific novelty.** According to the author, the basis of the project "Russian world" was laid in the 13–14 century, and the catalysis of the idea of the metaphysical embodiment of the sacred divine will in the person of the despot took place during the reign of Peter I, which was attended by Ukrainian philosopher-theologian Feofan Prokopovich. It is emphasized that the formula "Orthodoxy, autocracy, nationality" is not just mythology of the doctrine understudy but reflects its ideological essence, in which the religious structure is relevant only in the political context, to confirm the sanctity of Russian power. The development of the doctrine of "Russian peace" over the centuries has led to the fact that even today, the manipulation of "ορθοδοξία" in favor of Russia's imperial geopolitics is active both inside and outside, capturing the Ukrainian media field. **Conclusions.** The appeal to the quasi-religious component of the doctrine of the "Russian world" reveals the ontological foundations of the ideological dimension of this doctrine, which legitimize the catalysis of the idea of the metaphysical embodiment of the sacred divine will result in the person of the leader of "Russian world". The development of this issue is an essential part of the project of new Ukrainian Russian studies, which would conduct scientific research of the doctrine of "Russian world" and Russia in general as a specific phenomenon.

Key words: religiosity, sacred, autocracy, doctrine "Russian world", ideology.

Постановка проблеми. Невід’ємною частиною доктрини «русский мир» є квазірелігійна ідеологія, яка навіть у секуляризованих своїх варіаціях апелює до православ’я як «божественного» базису самодержавності та імперії. Цей аспект є більш ніж вагомим для всебічного аналізу доктрини «русский мир», проте прописується дослідниками переважно досить однобічно: як апеляція до концепту Москви як «Третього Риму» ченця Філофея Псковського та/або як посилення на висловлювання Патріарха Московського Кирила. Окрім того, «авторами» доктрини «русский мир» оголошуються то П. Щедровицький, то О. Солженіцин, та й взагалі неоімперський проєкт «русского мира» вважають продуктом «путінського режиму», а його метою – відновлення СРСР в імперських масштабах. Дозволю собі не погодитись із такими позиціями чи, принаймні, внести у них певні корективи, адже вважаю, що підвалини цього проєкту лежать ще у XIII–XIV столітті, а його концептуальне оформлення відбулось у петровську епоху під час процесу «зрощення» держави і церкви. Саме тому ця розвідка присвячена тому, як спочатку в дискурсі Московської держави питання державності осмислювалось в релігійному контексті, що інспірувало обґрунтування містично-сакральної цінності «царства кесаря». На мою думку, каталізація ідеї про метафізичне втілення сакральної божественної волі в особі деспота відбулась за правління Петра I, в чому брав участь українець за походженням філософ-богослов Феофан Прокопович. Розгортання цієї доктрини впродовж віків зумовило те, що і в наш час маніпуляції «ортодо́ξіа» на користь імперської геополітики Росії активно діють як всередині неї, так і зовні, захоплюючи й українське медійне поле (де цільова аудиторія таких маніпуляцій досить висока через релігійну приналежність до московського патріархату в Україні). Тому вважаю актуальною розвідку «вглиб віків», яка б показала онтологічні підвалини релігійної частини ідеології «русского мира» та можливості для контраргументації в межах українського дискурсу.

Мета статті – проілюструвати, як спочатку в дискурсі Московської держави питання державності осмислювалось у релігійному контексті, що інспірувало обґрунтування містично-сакральної цінності самодержавства зокрема та доктрини «русский мир» загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що хоча осмислення доктрини «руського мира» останні роки не мало достатнього розгортання в українському науковому дискурсі, все ж ця проблематика вже знайшла своїх дослідників різного фаху, конфесії чи світоглядних переконань. Обшир цих напрацювань настільки різноплановий, що викласти їх в цьому дослідженні не видається можливим – для цього потрібна окрема оглядова класифікуюча розвідка. Тому тут лише зауважимо, що за останні роки з вітчизняних дослідників великий вклад у доробок цієї царини зробили В. Волковський (2020), В. Шевченко (2010), В. Єрмоленко, Т. Деркач, Є. Борисенко, С. Грабовський та багато інших, яких не можна тут перерахувати.

Основний матеріал. Ще в часи зародження цивілізацій люди, в руках яких була політична та/або релігійна влада, вивели формулу, яка досі є, на жаль, досить дієвою: достеменно абсолютною владою може бути тільки влада, подібна до божественної, яку ніхто не може обмежити, бо вона вища навіть за моральні закони. Саме з цього починається «теорія» про те, що істинний цар може бути навіть аморальним, якщо він сильний і грізний, як Деміург. До того ж, наприклад, фараон, окрім того, що вважався «увінчаним гнівом», був також «носієм миру», «хранителем життя підданих», тобто добрим «божеством», подібним до Озіріса. У межах асирійсько-вавилонської і персидської культури погляд на царя як на хранителя життя отримав «месіанське» тлумачення: цар вважався «спасителем, який гряде, щоб визволити людей від смерті». Цар-спаситель – це типова ідея багатьох культур, пов'язана з давніми міфологічними поглядами, що стосувалися переродження всього світу (Frazer, 1993). Давній монарх був батьком для своїх підданих, і відомий російський вираз «цар-батюшка» був як раз свідомим конструктом, адже Феофан Прокопович у своїй роботі «Слові про владу і честь царську...» пише: «Всі і усілякі самодержці є отцями» (Прокопович, 1979–1980, с. 87). Демократичні ідеї античності, на ґрунті яких формувалась догматика «ортодоξία», зумовили абсолютно інше співвідношення «сил» в ієрархії суспільного життя, що лягло в основу і власне православ'я: у «земній владі» немає самодостатньої цінності; лише служіння царя/монарха народу освячує владу і робить її правомірною, – це основна політична

думка євангельської проповіді. Іншими словами, християнство принципово приймає не панівну владу, а владу соціального служіння. Як не дивно, до цієї думки схилялися навіть деякі російські філософи початку ХХ ст.: «Християнство не може прийняти деспотії, незалежно від того, чи прикривається вона релігійним авторитетом, чи є вона монархічною чи республіканською. І хоч християнство не вчило бунту проти держави, однак воно не могло вважати священною владу східного деспота, який наполягав на своїй богоподібності. Разом із тим християнство не може не співчувати тій державній формі, в котрій правителі <...> не возлежать, а слугують» (Алексеев, 1925, с. 132). Тим не менш представники вищої церковної ієрархії в християнстві не раз йшли на соціально-політичні компроміси, одним з яких стало надання священного характеру імператорській владі у Візантії. Імператор Костянтин у промові, виголошеній на I Вселенському Соборі, називає себе «братом єпископів у служінні Богу», а історик Євсей Кесарійський прямо називає його єпископом (Cameron, Averil & Stuart Hall, 1999). Саме з постаті імператора Костянтина розпочинається візантійська традиція ототожнення царської влади з владою єпископською, до чого вже в пізніші часи апелювали також і російські філософи в дискурсі легітимації самодержавної влади (Бердяев, 1925).

Влада московських царів отримала своє ідеологічне обґрунтування з Візантії. Водночас Московська держава була не лише православною державою, а й державою східною, і монархічні традиції Сходу проникали в неї не через Царгород, а безпосередньо з азіатського світу. Завдяки цьому риси східної язичницької монархії в Московській державі були проявлені не менше, якщо не яскравіше, ніж у Візантії (Виппер, 1922, с. 64). Політична теорія Московської монархії була скроєна у східному стилі групою московської інтелігенції на чолі з Йосипом Волоцьким (Саніним). В ній говорилося, що Бог передав царю всю повноту влади, з православною включно. Першим «коронованим учнем» Волоцького був Іван Грозний, який залишив по собі «йосиплянську» теорію російського абсолютизму, побудовану, як йому здавалось, у чисто православному дусі. На думку Івана Грозного, земна держава є копією небесної, а земний цар – це намісник Бога. Він вчив: «Победная хоругвь и крест честный

дані були Господом Иисусом Христом спочатку Константину, першому Християнському Імператору, потім другим візантійським царям, поки іскра благочестя не дошла до Русі» (Устрялов, 1925, с. 56). Ця теорія довгий час вважалася християнською, хоча ніякого внутрішнього зв'язку з християнством не мала, що досить точно підмічає вже згаданий вище М. Алексєєв: «Ідея московської необмеженої монархії була ідеєю язичницькою, що в точності відтворювала всі основні моменти давнього східного абсолютизму. Теорія східного абсолютизму стверджувала, що державний порядок є відображенням порядку небесного, що земний владика є носієм божественних функцій, що він є істота страшна, що карає та милує, що життя і смерть людей в його руках, що він, як Бог, несе спасіння підданам, з якими він пов'язаний не правовим, а чисто моральним зв'язком» (Алексєєв, 1998, с. 25).

Петро I продовжив у своїй практиці втілювати ідею необмеженої монархії, хоч і прикривався концептом «просвіченого монарха» з легкої руки свого радника Феофана Прокоповича. Цікавим історичним парадоксом є те, що політику Петра I багато дослідників вважають «перемогою» світської влади над церковною, секулярним чудом на теренах Росії. Тим не менш саме за його правління церкву було переорієнтовано на виконання єдиного завдання – підтверджувати «правду волі монаршої» (див.: твір Феофана Прокоповича «Правда волі монаршої» у Прокопович, 1979–1980). Підпорядкування Церкви державі, утворення Синоду стали тими реформами, які каталізували оформлення релігійної складової частини в онтології «руського мира».

«Підтвердження волі монаршої» – і зараз ключове завдання Московського патріархату, який через власні ЗМІ продовжує пропаганду «руського мира» як на власній території, так і на території України. Більше того, саме ідея «самодержавства» з його всеохопним правом на все у «своєї» державі легітимізує досить суперечливі вчинки російського духовництва: більшість українських святих у канонах та акафістах згадуються як російські святи та «діти землі Руської». Це ж стосується князя Володимира, який у межах релігійної пропаганди – російський святий та хрестив російські землі: «Дважды Начальника нашего во благочестии христианством, / приидите, восхвалим, людие

росийстии./ приснославаго великаго князя Владимира,/ идолы поправшаго/ и святым Крещением/ землю Русскую просветившаго» (Служба Крещению Руси и св. кн. Владимиру. URL: <https://tvereparhia.ru/sources-root/library/sluzhba-kreshcheniyurusi-i-sv-kn-vladimiru/>). Ба більше, з 2002 року святий Володимир вважається небесним покровителем внутрішніх військ МВС Росії. Його образ освячений у головній іконі внутрішніх військ, яка зберігається в Преображенській церкві храму Христа Спасителя. Як бачимо, образ князя Володимира використовується релігійними структурами саме в політичному контексті, на підтвердження освяченості російської влади. Таких прикладів можна наводити безліч, розбираючи акафісти трохи не до кожного святого з української землі, та за стислістю роботи, авторка зважила, що цей приклад є найбільшим знаком у контексті української культури та державності.

Таким чином, формула «православ'я, самодержавство, народність» просувається православними медіа та сакральною літературою чи не ліпше, ніж світською владою (ця проблематика побіжно, але досить влучно розглядається київською дослідницею Бойко, 2016). Видатний російський філософ-державник Л. Тихомиров ще на початку ХХ століття у своїй книзі «Монархическая государственность», протиставляючи самодержавство та абсолютизм, досить чітко окреслив те, чому в осердя цієї ідеї закладаються саме релігійні ідеї, адже, згідно з ідеологією самодержавства, влада царя делегована не народом, а Богом, обмежується вона лише Церквою і Божою істиною і служить не своїй волі, а Божій (Тихомиров, 1905).

Проте ідея самодержавства ніякого стосунку (окрім історичного співіснування) до догматів християнства немає, підлаштування російського православ'я під запити влади – це виключно ідеологічний крок, який був здійснений ще за кілька століть до нинішнього президента Росії. І саме тому напрацювання контрпропаганди цій ідеологічній машині викликає стільки складнощів – вона має набагато довшу історію і набагато глибше підґрунтя, ніж ми собі уявляємо. Саме тому в подальших розвідках авторка сподівається розкрити більш широко несумісність релігійності «русского мира» з догматами православ'я, а саме: проаналізувати ідею месіанства російського народу, яка

відіграє вагомий роль у доктрині «русский мир» і має саме релігійне підґрунтя.

Висновки. Звернення до квазірелігійної компоненти доктрини «русский мир» відкриває онтологічні підвалини ідеологічного виміру цієї доктрини, які легітимують каталізацію ідеї про метафізичне втілення сакральної божественної волі в особі очільника «русского мира». Важливим аспектом є те, що формула «православ'я, самодержавство, народність» просувається російськими православними медіа та сакральною літературою чи не ліпше, ніж світською владою, але релігійна компонента підміняється ідеєю месіанства російського народу, яка є онтологічно несумісною з канонічними догматами православ'я. Варто також підкреслити, що вже згадана компонента формули «російського миру» «ідея самодержавства» ніякого стосунку (окрім історичного співіснування) до догматів християнства немає, підлаштування російського православ'я під запити влади – це виключно ідеологічний крок, який був здійснений ще за кілька століть до нинішнього президента Росії. І саме тому напрацювання контрпропаганди цій ідеологічній машині викликає стільки складнощів – її історія потребує набагато глибшого і міждисциплінарного дослідження, а розгортання цієї проблематики є важливою частиною проєкту нової української русистики, яка б провадила як наукове дослідження доктрини «русский мир», так і загалом Росії як специфічного феномена.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев Н.Н. Общая теория государства. Курс лекций. Прага, 1925. 356 с.
2. Алексеев Н.Н. Русский народ и государство. Москва : Аграф, 1998. 640 с.
3. Бердяев Н. Царство Божье и царство Кесаря. *Путь* : журнал. 1925. № 1. С. 31–52.
4. Бойко А. Образ «русского мира» в інформаційному просторі України. *Журналістика* : наук. збірник / за ред. Н. Сидоренко. Київ : Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка, 2016. Вип. 15 (40). 232 с.
5. Виппер Р.Ю. Иван Грозный. Москва : Дельфин, 1922. 116 с.
6. Волковський В.П. Дослідження доктрини «Русского мира» у інтердисциплінарній перспективі. *IX Міждисциплінарні гуманітарні читання: 2020 рік* : матеріали Міжнародної наук.-практ. конф., 21–22 листопада 2020 р. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. С. 88–90.

7. Прокопович Феофан. Філософські твори: У 3-х т. Київ : Наукова думка, 1979–1980.
8. Служба Крещению Руси и св. кн. Владимиру : *вебсайт*. URL: <https://tvereparhia.ru/sources-root/library/sluzhba-kreshcheniyu-rusi-i-sv-kn-vladimiru/> (дата звернення 14.09.2020).
9. Тихомиров Л.А. Монархическая государственность : Ч. 1-4. Москва, 1905.
10. Устрялов Н.В. Политическая доктрина славянофильства (Идея самодержавия в славянофильской постановке). *Известия Юридического факультета*. Харбин : Высшая Школа в Харбине, 1925. Т. 1. С. 47–74.
11. Шевченко В. Візити патріарха Московського і всієї Русі Кирила в Україну як іспит її громадян на духовно-історичну зрілість. *Українське релігієзнавство*. 2010. № 54. С. 125–135.
12. Cameron A., Hall S. *Life of Constantine*. New York : Oxford University Press, 1999. 414 p.
13. Frazer J.G. *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*. Wordsworth Editions, 1993. 756 p.

REFERENCES

1. Alekseev, N. N. (1925). *Obshhaja teoriija gosudarstva*. Kurs lekciï [General theory of the state. Lecture course]. Praga. 356 p. [in Russian].
2. Alekseev, N.N. (1998) *Ruskii narod i gossudarstvo* [Russian people and state]. Moscow : Agraf. 640 p. [in Russian].
3. Berdjajev, N. (1925) *Carstvo Bozhe i carstvo Kesarja* [Kingdom of God and Kingdom of Caesar.]. *Put* : magazine. No. 1. P. 31–52 [in Russian].
4. Bojko, A. (2016) *Obraz “russkogo mira” v informacijnomu prostori Ukraïni* [The image of the “Russian world” in the information space of Ukraine.]. *Zhurnalistika: nauk. zb. za red. N. Sidorenko*. Kyiv : Institut zhurnalistiki KNU imeni Tarasa Shevchenka, 2016. No 15 (40). 232 p. [in Ukrainian].
5. Cameron, A. and Hall, S. *Life of Constantine*. New York : Oxford University Press, 1999. 414 p.
6. Frazer, J.G. (1993). *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*. Wordsworth Editions. Religion. 756 p.
7. Prokopovich Feofan. *Filosofski tvorï* [Philosophical works]. 3 V. Kyiv, 1979–1980 [in Ukrainian].
8. Sluzhba Kreshheniju Rusi i sv. kn. Vladimiru. URL: <https://tvereparhia.ru/sources-root/library/sluzhba-kreshcheniyu-rusi-i-sv-kn-vladimiru/> (data zvernennja 14.09.2020) [in Russian].
9. Shevchenko, V. (2010). *Vizyty patriarkha Moskovskjogho i vsijeji Rusi Kyryla v Ukraïnu jak ispyt jiji ghromadjan na dukhovno-istorychnu zrilistj* [Visits of Patriarch Kirill of Moscow and All Russia to Ukraine as a test of its citizens for spiritual and historical maturity.]. *Ukrainjsjke religijeznavstvo*. No 54. S. 125–135 [in Ukrainian].

10. Tihomirov, L.A. (1905) *Monarhicheskaja gosudarstvennost* [Monarchical statehood], Ch. 1–4. Moscow [in Russian].

11. Ustrjalov, N.V. (1925). *Politicheskaja doktrina slavjanofilstva* (Ideja samodержavija v slavjanofilskoj postanovke) [The political doctrine of Slavophilism (The idea of autocracy in the Slavophil setting)]. *Izvestija Juridicheskogo fakulteta*. Harbin : Vysshaja Shkola v Harbine. T. I. P. 47–74 [in Russian].

12. Vipper, R.Ju. *Ivan Groznyj* [*Ivan Groznyj*]. Moscow : Delfin, 1922. 116 p. [in Russian].

13. Volkovskij, V. (2020) Doslidzhennja doktryny «Russkogho myra» u interdyscyplinarnij perspektyvi [Research of the doctrine of “Russian world” in an interdisciplinary perspective]. Mizhnarodna naukovo-praktychna konferencija «IX Mizhdyscyplinarni ghumanitarni chytannja». Kyjiv, Kyjivskij budynok vchenykh NAN Ukrainy, 21–22 lystopada 2020 r. Tezy. Kyiv : Instytut istoriji Ukrainy NAN Ukrainy, P. 88–90 [in Ukrainian].